

IRODALMI NYELVÜNK SZENCI MOLNÁR ALBERT
SZÓTÁRAINAK A TÜKRÉBEN

1. Az első kérdés, ami e cím hallatára felmerülhet bennünk, kétségtelenül az, hogy vajon jogosult-e már a XVII. században magyar irodalmi nyelvről beszélni; továbbá: Szenci Molnár Albert életműve alkalmas-e ilyen jellegű vizsgálatra; és végül: szótárainak egymást követő kiadásai mondhatnak-e valamit a jelzett tárgykörben.

A) Az utóbbi néhány évtizedben megnőtt az irodalmi nyelv általános elméleti kérdéseivel, kialakulásával és mai problémáival foglalkozó kutatások száma, — úgy-hogy már-már az irodalmi nyelv történetének vizsgálatáról mint önállósult diszciplináról beszélhetünk. Különösképpen érvényes ez a közép- és kelet-európai országokra — köztük hazánkra —, amelyekben politikai, társadalmi és egyéb okok folytán az irodalmi nyelv sok küzdelem árán viszonylag későn véglegesült, nem egy esetben a nemzeti függetlenségért való harcot is jelentve (l. általában: Actes du VIIIe Congrès de la Fédération Internationale des Langues et Littératures Modernes. Langue et Littérature. Paris, 1961.; Bojtár Endre: A kelet-európai típusú újabbkori irodalmi nyelvek kialakulásának néhány kérdése: MNy. LX, 332—44, bő cseh, lengyel és orosz irodalmi utalással; a román irodalomból Boris Cazacu, Studii de limba literară. Probleme actuale ale cercetării ei. București, 1960.; A. Rosetti—B. Cazacu, Istoria limbii române literare I. De la origine pînă la începutul secolului al XIX.-lea. București, 1961.; — a magyar irodalomból: Szathmári István, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk. Bp., 1968. 11—22, problematikával és hivatkozásokkal; Hexendorf Edit: MNy. LXVII, 106—9, 248—9 [szemle]). És bár ma sincs teljes egyetértés még az irodalmi nyelv értelmezését; a nyelvi rétegek között elfoglalt helyét; kialakulásának megindulását és létrejöttének körülményeit; a mára vonatkoztatva pedig a regionális köznyelvekhez való viszonyát illetően stb. sem — mégis mind az elméletet, mind a kutatómódszereket, mind a magyar irodalmi nyelv történetét tekintve vannak olyan szilárdnak mondható eredményeink, amelyekre támaszkodva — a fontos részletekben — előbbre léphetünk.

A továbbiak megértése végett két dologra emlékeztetnem illetve utalnom kell. Egyrészt arra, hogy irodalmi nyelven nem a szépirodalom nyelvét értem, hanem az igényesebb írásbeliségben, elsősorban a szépirodalomban kicsiszolódott, a társadalom minden tagja számára legalábbis potenciálisan közös és egységes, eszményi és normatív írott nyelvi típust. Továbbá: egy kissé leegyszerűsítve a dolgot, az irodalmi nyelv úgy jön létre, hogy az egyes népekben fejlődésük során a megfelelő gazdasági, társadalmi, politikai, művelődésbeli stb. tényezők hatására feltámad az igény egy olyan egységes(ebb) nyelvi típus kialakítására, amely az addig kisebb-nagyobb mértékben eltérő nyelvi változatban beszélőknek és íróknak különböző társas (elsősorban írásbeli) érintkezését megkönnyíti. A nyelvi egységesülés és normalizálódás pedig egy kis magból kiinduló folyamat, amelynek során előbb az úgynevezett formai (tehát a helyesírási, hangtani és alaktani), majd — jóval később — az úgynevezett

tartalmi (vagyis a szókészleti, frazeológiai, mondattani és stilisztikai) jelenségek egyes változatai kiválasztódnak, a norma rangjára emelkednek, és — lassanként e normaelemek egységes rendszerré kristályosodnak ki. — Másrészt — az eddigi kutatásokra támaszkodva és nagyon summázva — arra is hadd utaljak, hogy a mi esetünkben az irodalmi nyelvve egységesülés és normalizálódás intenzívebben a XVI. század második negyedében indult meg, éppen a korviszonyok, a korabeli gazdasági, társadalmi, politikai és művelődésbeli tényezők (az ország három részre szakadása, a magyarországi humanizmus, a reformáció, a könyvnyomtatás, a literátusréteg létrejötte, a település- és népiségtörténeti változások, az önálló és felvirágzó Erdély stb.) hatására. XVI—XVII. századi nyelvtanaink azt mutatják, hogy a korszak végére kialakult nyelvi (hang- és alaktani, valamint helyesírási) kép — amelynek alapja minden bizonnyal az északkeleti területeken, azaz az akkori Kassa—Sárospatak—Debrecen környékén beszélt nyelvjárás volt, s amelynek létrehozásában alapvető szerepet játszhattak az északkeleti és keleti részek református iskolái (vö. Benkő Loránd, Felv.Ir. 470) — legfőbb vonásaiban és bizonyos ingadozásokkal megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével. Ugyanakkor azonban szó- és kifejezőkészletünk rendkívül szegényes volt, hiányoztak nyelvünkéből a nagy számban keletkezett új fogalmakat kifejező szavak s a színes, változatos és hatásos stílust biztosító nyelvi-stiláris eszközök, valamint a kialakult hangtani, alaktani, továbbá helyesírási normarendszer sem terjedt el, csupán igen szűk körben volt ismeretes és használatos. A felvilágosodás és vele együtt a nyelvújítás, majd a reformkor — s benne Vörösmarty, Arany, Petőfi stb. — sokoldalú hatásának köszönhető, hogy a jelzett problémák megoldódtak, és hogy a múlt század közepére kialakult irodalmi nyelvünk. (Részletesebben l. általában: Bárczi Géza, A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. passim; a XVI—XVII. századra vonatkozólag: Szathmári István i. m. passim; a XVIII. század utolsó harmadát illetően: Benkő Loránd, Felv.Ir. passim.)

B) Már az eddig mondottakból is kikövetkeztethető, hogy a XVI—XVII. században intenzívebbé váló nyelvi egységesülésnek és normalizálódásnak aktív részese volt Szenci Molnár Albert. A szülőföldje, népe, anyanyelve iránti szeretettől, nem mindennapi képességeitől és tudásvágyától, továbbá itthon és a legjobb külföldi egyetemeken szerzett alapos felkészültségétől indítatva ugyanis — mint ismeretes — elsőként méri fel, és elsőként rendszerezi nyelvünket a maga egészében: szó- és kifejezőkészletét szótáraiban; hang-, alak- és mondattani, valamint helyesírási jelenségeit grammatikájában. Ezenkívül megjelenteti költői ihletettséggű zsoltároskönyvét, „megjobbítja” a Károli-bibliát, új filozófiai-teológiai szaknyelvet hoz létre Kálvin Institutio-jának magyar nyelvű kiadásában, számos vallási tárgyú munkát fordít és ír. Módja volt tehát mind a korabeli tudomány, mind pedig a gyakorlat felől beleszólni — mindenekelőtt: írott — nyelvünk alakulásába.

C) Szótárai két szempontból is alkalmasak irodalmi nyelvi célú vizsgálódásokra. Egyrészt — mai ismereteink szerint — életében három, halála után még két ízben láttak napvilágot, és az újabb kiadásokban szinte mindig korrigálta illetőleg gyarapította a szó- és kifejezőkészletet (erről részletesebben l. később is). Másrészt — mint nyelvtanában — rendszerint megadja az egyes szavak alakváltozatait, és nem egyszer „idem” jelzéssel utal a jelentésre, vagy a „vide” szóval arra a másik változatra, ahol a jelentés megtalálható.

Márpedig a nyelvtudósoknak, íróknak, költőknek az olyan munkái, amelyekben saját írásukat vagy más szerző szövegét átjavítják, kiigazítják, korrigálják stb. — roppant jelentősek a stilisztika, a nyelvművelés mellett az irodalmi nyelv története számára. Az eredeti megfogalmazású szövegek tudniillik általában többé-kevésbé

spontán megnyilatkozásai a szerzőnek. A nyelvtanok már a nyelvhasználat tudatos mérlegelését, sőt az illető szerzőtől elfogadott változat vagy változatok rögzítését jelentik, de — nem a közvetlen nyelvhasználat közben, hanem egy nyelv szabályainak a megállapítása érdekében, tehát mintegy elvonatkoztatva a közvetlen nyelvhasználat-tól. Az említett javításokban, korrigálásokban viszont a spontán és a tudatos elem párosul, pontosabban: a tudatosság érvényesül a spontán nyelvhasználat közben. Ilyenformán az efféle szótárak hűségesebben tükrözik az illető szerzőnek, sőt — bizonyos korlátokkal — a kornak a fegyelmezett, az írott nyelv és az — alakuló — irodalmi nyelv normáit is figyelembe vevő valóságos nyelvhasználatát. Az a körülmény pedig, hogy a szótáríró a szójelentés közvetlen megadása helyett egy másik szó jelentésére utal, talán ez utóbbinak az elfogadottabb voltát jelzi.

Nemcsak jogosult tehát Szenci Molnár szótárait vizsgálni irodalmi nyelvünk története szemszögéből, hanem talán érdemes is, mert ezt a kiemelkedő költőt, író, fordítót és nyelvtudóst egy egészen új oldaláról mutatja meg.

2. Magam említett, Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk című munkámban részletesen megvizsgáltam, hogy Szenci Molnár *Novae Grammaticae... Libri duo* című nyelvtanában nyelvünknek milyen — mindenekelőtt — helyesírási, hangtani és úgynevezett hangtani-alaktani jelenségeit vette számba; milyen alakváltozatokat helyezett inkább előtérbe, illetőleg ítélte el; továbbá hogy mindezt, a nyelvtanában megállapított „szabályokat” milyen mértékben érvényesítette zsoltáros-könyvében, a Károli-biblia új kiadásában és az *Institutio* fordításában (ez a vizsgálat a jelzett műveknek csak egy bizonyos kisebb részére terjedt ki, l. ott); és végül: hogy ezek alapján milyen hely illeti meg Szenci Molnár Albertet azok sorában; akik sokat tettek a magyar irodalmi nyelv kialakulásáért. Az idevágó eredményeket a következőkben összegeztem: Szenci Molnár grammatikájában — az előző enemű munkákhoz viszonyítva — nyelvünknek sok újabb hangtani, helyesírási, alaktani, mondattani, sőt stilisztikai sajátosságát „elfedezi” és rögzíti, többször megadva a használatukra vonatkozó szabályt vagy elgondolást.

Ez a grammatika több elődeinél abban is, hogy sok, elterjedt, továbbá már kiszorulóban vagy még csak alakulóban levő hangtani és alaktani változatot közöl. Igaz, hogy jobbra minősítés, nyelvhelyességi vagy nyelvhasználati megjegyzés nélkül. Ez utóbbi negatívumot azonban lényegesen enyhíti az a körülmény, hogy Szenci Molnár rendkívül jó gyakorlati nyelvérzékének és — talán — az alakuló normáknak a hatására a paradigmákban és műveiben már — az esetek többségét illetően — az egyik alakváltozatot juttatja kizárólagosan vagy kevés kivétellel uralomra. (A magyar ablatívusszal kapcsolatban például utal arra, hogy a latin *a, ab* megfelelője a mi nyelvünkben a *-tól, -től, -tül, -tül, -tül*. Ennek ellenére a zártabb *-tül* változat mindössze háromszor, a *-tül* pedig egyszer sem fordul elő ugyanott a paradigmákban, szemben az 50–60 *-tól, -től* változattal. De egyéb műveinek a megvizsgált részében is az eseteknek körülbelül csak az egyötödét teszi ki a *-tül, -tül*!)

Nyelvtani szabályait, elgondolásait általában követi műveiben, tehát ezeket normáknak, normaféléknek tekintette: — legalábbis a maga számára.

Külön ki kell emelnünk a helyesírás további alakításában betöltött szerepét. Nemcsak összefoglalta ugyanis a XVII. századi protestáns helyesírást, hanem a Heltai rendszerét követő Károlinál is továbbment. Rendezte az *u* és *v* hang jelölését, csökkentette a jelölésváltozatokat stb., s így zömben az ő műveiben terjed el az ún. protestáns helyesírás, amely Heltai örökségeként véglegesen rögzítette a hosszú magánhangzók ékezetes jelölését, a palatális mássalhangzók mainak megfelelő írását és az *sz* hang jelét. (Vö. Knieza, MHir.² 19.)

Szenci Molnár az első, aki műveivel, amelyek közül több számos kiadást ért meg (l. i. m. 229–30), addig egyáltalán nem, de mindmáig ritkán tapasztalt hatást tud kifejteni.

Minek köszönhető Szenci Molnár Albert nyelvi hatása? Úgy gondoljuk, elsősorban annak, hogy a Károli örökét folytatva — sőt talán nem túlozunk, ha azt mondjuk: továbbfejlesztve — a korábbi nyomtatványok *i-ző* nyelvjárása helyett az *é-ző*, illetve az *ő-ző*vel szemben az *e-ző* beszéd-módot választotta stb., és egy táji szélsőségektől mentes, ugyanakkor több nyelvjárás jelenségeit magában foglaló, kiegyenlítettebb, normalizálódni és egységesülni kezdő nyelvhasználati típust teremtet. — Az elmondottak alapján — a deákok kialakította nyelvhasználat mellett (l. Papp László, *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában*. NytudÉrt. 25. sz. Bp., 1961.) — valahol itt (vagy itt is) kell keresnünk mai irodalmi és köznyelvünk bölcsőjét, induló, kezdeti szakaszát.” (l. m. 230–1.)

3. Mint már említettem, Szenci Molnár szótárai — mai ismereteink szerint — életében három ízben jelentek meg: az első kiadás, a latin—magyar és magyar—latin rész 1604-ben Nürnbergben; a második, latin—görög—magyar és magyar—latin részzel 1611-ben Hanauban; a harmadik hasonló részekkel 1621-ben Heidelbergben. Halála után 1644—1645-ben Frankfurtban látott napvilágot ismeretlen sajtó alá rendező kezéből az 1621-i kiadás magyar—latin, illetőleg latin—görög—magyar része. Utoljára Beer Kristóf adta ki a német nyelvvel kibővíve (latin—magyar—görög—német és magyar—latin—német rész) 1708-ban Nürnbergben.

Ezúttal a szótárak céljával, forrásaival, közvetlen tartalmával, feldolgozásmódjával, szó- és kifejezésanyagával, közvetlen és közvetett hatásával nem foglalkozom (l.: Melich János, A magyar szótáriródalom. Bp., 1907. 119—48; Szathmári István i. m. 169—74 és passim), csupán azokat a sajátságokat emelem ki, amelyek a nyelvi egységesülést és normalizálódást szolgálhatták.

Mindenekelőtt azt kell látnunk, hogy Szenci Molnár szótára, az első ily nemű betűrendes munka, lexicográfiai tekintetben eleve különbözik mai utódaitól. Tudniillik nemcsak a megfelelő magyar szavakat, kifejezéseket közli, hanem fogalmi magyarázatokat, sőt — művelődési, nevelési célkitűzéseiből eredően — új ismereteket is nyújt. Gyakoriak benne például a személy- és földrajzinevek, az irodalmi, képzőművészeti, politikai, társadalomtörténeti stb. műszavak, s nemegyszer utal a szerző magyarországi vonatkozásokra és személyes élményeire. — Mindehhez vegyük hozzá, hogy Szenci Molnár — örökké tenni vágyó, mindig többet akaró és jó filológusi egyéniségéből is következően — nemcsak a görög nyelv bevonásával gazdagította szótárát, hanem — mint Melich idézett munkájában utal rá (124) — a Németországban tanuló magyar diákoktól kivitt és a Frankfurt, Nürnberg zsidókereskedőitől talált magyar könyvekből stb. mind az 1611-es, mind a 1621-es kiadásba bedolgozott új magyar szavakat, kifejezéseket, frazeológiai jelenségeket, és gyarapította a magyarázatokat, az egyes szócikkeket. (Beer Kristóf az 1708-as kiadásba — a német nyelv felvételén kívül — szintén beiktatott eddig nem szereplő latin lexikai elemeket, de — Melich megállapítása szerint, i. m. 145—6 — magyar értelmezések csak az *a*-val kezdődő szavaknál találhatók, azután elmaradnak.) Ezenkívül jeles lexicográfusunk állandóan javította, korrigálta a már korábban összeállított anyagot, mind helyesírási, mind nyelvhasználati — mondhatnánk normatív — szempontból.

Itt jegyzem meg, hogy ezúttal csak a magyar—latin (illetőleg magyar—latin—német) részeket vizsgáltam meg: az *a* betűvel kezdődő szavakat teljesen, továbbá különböző helyekről kiragadott lapokat, az egész szótárnak körülbelül egy tizedét.

Mi jellemzi hát Szenci Molnárnak az 1611-es és 1621-es kiadásban véghezvitt módosításait?

Első helyen emlitem az életszerűségnek, a mindennapi élet (a természet, a munka, a termelés, a tanulás, a tudomány, a hétköznapi beszéd stb.) szolgálatának az igényét. Ez természetesen ott munkált már az első kiadásban is. Nyilván ez készteti arra, hogy felsorolja például az *alma* címszó alatt az egyes almafajtákat: *Approbirs*, *Birs alma*, *Boriző alma*, *Eleve erő alma*, *Hegyes alma*, *Igen edes alma*, *Kerekded alma*, *Leany czező alma*, *Muskataly alma*, *Mohos alma*, *Puha alma*, *Telelő alma*, *Vadalma*. Ezért veszi fel minden bizonnyal a második kiadásba az efféle kifejezéseket: „Ha akarja jó, ha nem, *ámlássá*”; „*Kakasszokor* és *Kakasszollasskor*; *kajálni* *bajálni* 'vociferari'”; stb. és az ilyen szólásokat, közmondásokat: „Alanő mint az ökör farka”, „Nem álmot hivelyezec, hanem igazat mondoc”, „Az szegeny ember étele helyettis aluszic”, „Az Aszszony ember nec hoszszu a haja, de rövid az elmeje”, „Megód magad szakálás aszszontól”, továbbá a harmadik kiadásban: „Agszo degiz”, „Bódog az kinec kezében Kacza” (*'kacz manus parvula'*, a közmondás jelen-

tése: 'boldog az, aki megteheti, amit akar'). (Megjegyzem, hogy a szótárakban az *ő* és *ö* hang jele *o* betű és felette *e*. Itt — ugyancsak technikai okokból — csupán *s* betűt használunk az eredetiben található ún. hosszú *s*-ek helyett is.)

Ki kell emelnünk mint számunkra különösen fontos vonást: a minél nagyobb teljességre való törekvést — amely természetesen összefügg az előző sajátsággal is. Ez elsősorban minél több szó, kifejezés, állandósult szókapcsolat felvételét jelenti (így kerül bele például a harmadik kiadásba az *Aagbog*, *Aarja az viznec*, *Aarviz* stb. illetőleg a másodikba: „Kegyelmes tolvaynác hegyes nyás alfelébe”, „Az ökor ugya ökor ha Beczbe haytyakis”). Jelenti továbbá minél több szinoníma beiktatását (pl. a második kiadásban az *Adoszedő* 'exactor, censor' mellett megtaláljuk az *Adóvető* szót is, ugyanolyan jelentéssel és megtoldva egy szókapcsolattal: *Kegyetlen adóvető*). És végül jelenti — a mi szempontunkból kétségtelenül ez a legfontosabb — az alakváltozatoknak minél teljesebb felsorolását (az első kiadásban például csak ez szerepel: *Akarhonnat*, a másodikban ott van mellette az *Akarhonna* és az *Akarhonnét* 'idem' jelentéssel; a harmadikban ezt olvashatjuk: *Aknája* vagy *akonája az hordonac*; egyszer egymástól függetlenül adja meg a szerző mindegyiknek a jelentését; máskor az „idem” a jelentés azonos voltát jelzi, ismét máskor a „vide” utal a megfelelő változatra; az is előfordul, hogy ilyenkor a jelentés csak az egyik alakváltozat esetében szerepel; például: 1. kiadás: *Kalan* 'cochlear' és lejjebb *Kanál* 'cochlear'; az 1. kiadásbeli *Kedig* 'autem' mellett a 2-ban ott található a *Kediglen* 'idem' változat is; 1. kiadás: *Alamisna* 'elemosina' ~ 2. kiadás: *Alamosna* 'ua.', vide *Alamisna*; 2. kiadás: *Kaloda* 'vinculum stb.' ~ 3. k.: *Kadola*, vide *Kalodas*).

A harmadik, nekünk szintén nagyon jelentős sajátosság a nyelvi alakok — valós vagy vélt — hibáinak a kiküszöbölésére való törekvés (a helyesírási módosításokkal ezúttal nem foglalkozunk). Ezt azonban lássuk egy kissé részletesebben.

4. Szenci Molnár nyelvének hangállapotát illetően korábbi vizsgálódásaimat ezzel zárhattam: „... nagyon közel áll mai irodalmi és köznyelvünk hangállapotához. Szinte elenyésző azoknak a jelenségeknek a száma, amelyek eltérést — de csak kisebb-fajta eltérést — mutatnak. Méghozzá ezek is csökkennek a szótárakhoz (értsd: az első kiadás két részéhez) és a zsoldfordításhoz képest a nyelvtenban s még inkább Kálvin Instituito-jának fordításában.” (I. m. 209—10.) Most a szótár második és a harmadik kiadásának megvizsgált részében található ilyen jellegű módosítások (helyesbítések és kiegészítések) — amelyek csaknem száz százalékgig a ma felé mutatnak — mindezt csak megerősítik. Vegyük sorra őket a magánhangzós és mássalhangzós szembeállítások szerint:

a) *ő*-zés. — Ismeretes, hogy Szenci Molnár nyelvének a maitól való bizonyos fokú eltérése — minden bizonnyal anyanyelvjárásának az örökségeként — elsősorban gyenge fokú *ő*-zésében mutatkozik meg (a vizsgált részben az első kiadástól kezdve ilyen alakok fordulnak elő: *Alpörös*, *Altal ölelöm*, *Altal röpösök*, *Vöröskaposzta* stb., de *Alaja vetem*, *Arpaser* stb.). Mindamellet a két idevágó javítás közül az egyik határozottan, a másik közvetve a mai formák erősödését mutatja: 1. kiadás: *Alavaloa* (sic) *leszöc* ~ a 2. kiadástól: *Alavalová leszec*; 1. k.: *Förödö*, *Förödes* ~ a 2. k.-tól: *Feredö*, vide *Fördö*; *Feredem*, vide *Förödöm*.

b) *ü*-zés a mai *i* helyén. — Bár az első kiadásban a mai *idő* már a maga helyén így, *i*-vel fordul elő, egy szókapcsolatban mégis *ü*-s alakot találunk: *Örök üdő*. A második kiadás azonban emellett felveszi a mai *Örök idő* változatot is.

c) *i(i)*-zés *é*-vel szemben. — A föltétlen tudatos korrigálásra a legjobb példát itt találjuk. Ismeretes, hogy az *i*-zés a legkorábban kiszorult az írott nyelvből, de a beszélt nyelven nemcsak hogy megmaradt, hanem terjedt szinte napjainkig, sőt

ma is erősen tartja magát. Az elmondottak ellenére az 1. kiadásban ezt találjuk: *Alanizöc*, *Alanizes*, de később: *Bénézöc*, *Nezöm*. Hogy az előbbi nem sajtóhiba vagy elírás, azt igazolja kettős előfordulása. A 2. k. azonban természetesen kijavítja a két *i-ző* alakot is *é-zőre*. Szintén a ma felé mutat, hogy a 2. k. a *tekint* igének a *teként* mellett a mai *i-ző* formáját is felveszi (l. *Alátekintélec*). Az *Alég*-nak — bár csak utalással — a 2. k.-ban megjelenik a mai köznyelvi *i-ző* változata: *Alig* 'vix', vide *Alég*. (L. még az *-ít* képzőről mondandókat.)

d) *a-zás*. — Az *Apastal* forma mellett a 3. k.-ban ott található kétszer a mai *o-zó* *Apostol* is. Az *Asztalnac* 'strator' alatt a 2. k.-ban már ott van az *Asztalnoc* 'idem' változat.

Besorolás nélkül megemlítem még a következő, szintén mai nyelvünk felé mutató magánhangzó-módosításokat: 1. k.: *Alkoszom*, *Alkovas* ~ 2. k. ezek mellett: *Alkuszom* ~ 3. k.: ezek mellett: *Alkuvas*. — 1. k.: *Odo* 'caverna', *Odos*, *Odvas* ~ 2. k.: *Odu* is. — 1. k.: *Kamoka* ~ 2. k.: *Kamucsis*. — 1. k. *Kalmár* ~ 2. k.: *Kalamár*, vide *Kalmár*. Az összetételeket a mai *Kalmár* alatt sorolja fel, a *Kalamár* felvétele tehát csak a teljességre való törekvés érvényesítését jelenti. Úgyszintén a *Kamara* esetében, ti. a 2. k.-ban megjelenik utalással a *Kamora* változat is (de így: vide *Kamara*).

e) *Az* / kieselése. — Az úgynevezett azonszótagú / kieselése a beszélt nyelvben — mint ma is (majdnem regionális köznyelvi jelenség — vagy talán az, egyes vidékeken) — elterjedt lehetett, az írott illetőleg irodalmi nyelv viszont már korán a norma megsértését látta benne. Érthető tehát, hogy már Szenci Molnár e tekintetben is a ma irányába módosít: 1., 2. k.: *Számszeriyat lövödözöhely* ~ 3. k.: *lövödözöhely*; 1., 2. k.: *Agyódal* 'sponda' (de ugyanakkor *Oldal*) ~ 3. k.: *Ágzoldal* (sic!) 'idem' is. A fentieket igazolja — igen érdekesen — a *hónap* szó alakulása: 1. k.: *Holnap* 'mensis'; *Holnap* 'cras', vide *Honap*; *Honap* 'cras' ~ 2. k.: *Holnap* 'cras'; *Holnap* 'mensis', vide *Honap*; *Honap* 'cras', item *mensis* (egyébként az irodalmi nyelv erejét mutatja a következő hiperurbanisztikus forma is: 2. k.: „Igen találá a szarva között a tölgyét”).

Besorolás nélkül említék meg még két esetet: az 1. és 2. kiadásbeli *Oczállom* mellett a 3. kiadásban a mai *Oczárlom*, *Oczarolom* is megjelenik. Továbbá az 1. kiadásban szereplő *Akarmellik* a 2. kiadástól *Akarmellyic* lesz, tehát a maihoz kétségtelenül közelebb álló alakban szerepel.

Most pedig lássuk az alaktani elemekhez kötött hangtani jelenségeket.

a) A 3. személyű birtokos személyrag. — Bár most viszonylag nem nagy anyagot néztem át, mégis azt hiszem, hogy említett korábbi vizsgálódásom eredményét, amely szerint „a harmadik személyű birtokos személyrag *é*-je helyén — igaz, hogy következtelenül — *i* szerepel az esetek kisebb részében” (i. m. 211), az *é*-s alakok javára tovább kell korrigálnom. Erre mutat egy nem lényegtelen módosítás: az 1. kiadásban ugyanis ez áll: „Arpa ki embernek *szemin* kél”, a 2. kiadástól azonban már az *é-ző szemén* olvasható.

b) A *-ról*, *-ről*; *-tól*, *-től*; *-ból*, *-ből* rag. — E tekintetben is találkozunk egy mai irányban történő javítással: az első három kiadásbeli *Atyánkrúl való rokoninc* a 4. és 5. kiadásban *-ról* formájúvá lesz. Azonban nem hiába csak a XIX. és XX. század fordulója körül állandósul a mai zártabb *ó*, *ő*-s forma, Szenci Molnárnál csupán ezen a területen találkozunk a maitól elütő módosítással: 1. k.: *Önnön magatul* (de alatta: *Önnön magatól való*) ~ 2. k.: mindkét esetben *magatul*. Aztán: 2. k.: *Árpából fött ital* ~ 3. k.: *Arpából fött ital*.

c) Az *-ú*, *-ű* képző. — Bár korábbi vizsgálódásaim szerint az *-ú*, *-ű* és a nyíltabb *-ó*, *-ő* változat Szenci Molnár nyelvtanában és írásaiban körülbelül egyenlő arányban fordul elő (i. m. 215), az egyetlen módosítása a ma felé mutat: 1., 2. k.: *Leány czeecző alma* ~ 3. k.: *Leany czeeczű alma*.

d) Az *-ít* képző. — Hogy a mai *-ít* változat terjed az *-ét*-tel szemben, azt két példa is igazolja. Az *Ahétatos*, *Ahétozom* mellett a 2. kiadásban ott található az *Ahitozom* 'idem' és a 3. kiadásban az *Ahitatoss*. Az *Alétom* mellé a 2. kiadásban felveszi Szenci Molnár az *Aleytam* 'idem' és az *Alitás*, *Alitom*, vide *Alétom* változatot is.

Csupán az érdekesség kedvéért említem meg végül — jóllehet ez esetben nincs szó semmiféle módosításról — azt, hogy Szenci Molnár figyelmét nem kerülték el a nevek, közelebből a keresztnemek sem. Az első kiadásban ezt találjuk: *Katalin*, *Katarin*, *Katus*, a másodikban meg ezt: *Örse*, *Örsic*, *Ersebet*. Ha ehhez hozzávesszük, hogy nyelvtanában meg a méltóság-, foglalkozás- és egyéb neveknek a családnévvé válásáról stb. ír (i. m. 194), akkor elmondhatjuk, hogy a névtudománynak is van még kiaknáznivalója bőven Szenci Molnár műveiben.

Az elmondottakat így összegezhetjük: Szenci Molnárnak egymást követő szótárkiadásain végzett módosításai új oldalról erősítik meg korábbi megállapításunkat: ti. azt, hogy a XVII. század első évtizedeinek ez a kimagasló egyénisége sokat tett az egységes magyar irodalmi nyelv kialakulásáért is.